

ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA DINIY FRAZELOGIZMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI VA TARJIMA MUAMMOLARI

Allayeva Shohista

Annotatsiya. Ushbu tezisda arab va o'zbek tillaridagi diniy frazeologik birliklarning semantik, lingvomadaniy hamda tarjimaviy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Xususan, "Alloh", "iymon", "yaxshilik", "shukr", "panoh", "baraka" kabi diniy tushunchalar asosida shakllangan turg'un birikmalarning ikki tildagi ifodasi, ularning milliy va diniy dunyoqarash bilan bog'liqligi yoritiladi. Arab tilidagi diniy frazeologizmlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda semantik muvofiqlikni ta'minlash, diniy istilohlarning mazmunini saqlash, kontekst va milliy-madaniy xususiyatlarni hisobga olish masalalari misollar asosida o'rganiladi. Shuningdek, diniy frazeologizmlarni so'zma-so'z tarjima qilish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan semantik va uslubiy nomuvofiqliklar ko'rsatilib, ularni tarjima qilishning maqbul usullari xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: arab tili, o'zbek tili, diniy frazeologizm, frazeologik birlik, tarjima, lingvomadaniyat, semantika, diniy istiloh, Alloh, iymon, baraka, shukr, ekvivalentlik, milliy dunyoqarash.

Til muayyan xalqning nafaqat aloqa vositasi, balki uning tarixiy xotirasi, madaniyati, urf-odatlar, diniy qarashlari va milliy tafakkurini o'zida mujassamlashtiruvchi murakkab ijtimoiy hodisadir. Tildagi frazeologik birliklar esa xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoni idrok etish usuli va ma'naviy qadriyatlarini ayniqsa yorqin ifodalashi bilan boshqa til birliklaridan ajralib turadi. Frazeologizmlarda muayyan tushuncha shunchaki nomlanmaydi, balki unga nisbatan xalqning munosabati, bahosi va hissiy kechinmalari ham aks etadi.

Diniy e'tiqod xalq ma'naviy hayotining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lganligi sababli uning ta'siri tilning frazeologik qatlamida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, arab tilida diniy tushunchalar asosida shakllangan turg'un iboralar nihoyatda keng tarqalgan. Bunday birliklarning muayyan qismi Qur'on, hadis va islomiy an'analar bilan bog'liq bo'lsa, ayrimlari xalqning kundalik muloqot madaniyatiga shu darajada singib ketganki, ular salomlashish, xayrlashish, minnatdorlik bildirish, duo qilish, tasalli berish, quvonch yoki xavotirni ifodalash kabi nutqiy vaziyatlarda faol qo'llanadi.

O‘zbek tilining frazeologik tizimida ham diniy mazmundagi birliklar salmoqli o‘rin egallaydi. Buning tarixiy sabablaridan biri o‘zbek xalqining ko‘p asrlik islomiy madaniyat bilan aloqadorligidir. Natijada arab tilidan kirib kelgan ko‘plab diniy tushunchalar o‘zbek tilining lug‘aviy va frazeologik qatlamiga singib, mahalliy nutq madaniyatining tarkibiy qismiga aylangan.

Shu jihatdan arab va o‘zbek tillaridagi diniy frazeologizmlarni qiyosiy o‘rganish ikki xalqning diniy va madaniy tafakkuridagi umumiy hamda farqli xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi. Biroq bunday birliklarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish murakkab jarayondir. Tarjimon frazeologizmning tashqi shaklini emas, uning kontekstual mazmuni, pragmatik vazifasi, diniy mohiyati va milliy-madaniy bo‘yoqlarini ham tarjima tilida imkon qadar saqlashi lozim.

Mazkur maqolaning maqsadi arab va o‘zbek tillaridagi diniy frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish hamda arab tilidagi diniy frazeologizmlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda uchraydigan asosiy muammolarni aniqlashdan iborat.

Frazeologik birliklar tarkibidagi so‘zlarning alohida lug‘aviy ma’nolari yig‘indisidan ko‘ra kengroq va yaxlit mazmunni ifodalaydi. Ular tilda tayyor shaklda mavjud bo‘lib, nutq jarayonida qaytadan yaratilmaydi, balki muayyan kommunikativ vaziyatga mos holda qo‘llanadi.

Diniy frazeologizmlarning o‘ziga xosligi shundaki, ularda lingvistik mazmun bilan diniy-madaniy mazmun o‘zaro uyg‘unlashadi. Masalan:

إن شاء الله — In shaa Alloh — Alloh xohlasa; nasib qilsa.

Mazkur birikma arab tilida kelajakdagi ishning amalga oshishini Allohning irodasi bilan bog‘lash ma’nosini anglatadi. O‘zbek nutqida esa “inshaalloh”, “Xudo xohlasa”, “nasib qilsa” shakllarida faol qo‘llanadi. Demak, birgina frazeologik birlik diniy e’tiqod bilan bir qatorda nutqiy odat va kommunikativ madaniyatni ham aks ettiradi.

Yana bir misol:

الحمد لله — Alhamdulillah — Allohga hamd bo‘lsin; Xudoga shukr.

Mazkur birlik shukronalik ma’nosini ifodalaydi. O‘zbek tilida “Allohga shukr”, “Xudoga shukr”, “Shukur” kabi variantlari mavjud. Ushbu iboralar insonning mavjud holat, erishilgan natija yoki yaxshi xabar uchun minnatdorlik va shukronalik hissini ifodalaydi.

Shunday qilib, diniy frazeologizmlar diniy e’tiqodning tildagi ifodasi bo‘lish bilan birga, xalqning axloqiy me’yorlari, ijtimoiy munosabatlari va dunyoni idrok etish xususiyatlarini ham namoyon qiladi.

Arab va o‘zbek tillaridagi diniy frazeologik birliklarning katta qismini “Alloh” komponenti ishtirokidagi iboralar tashkil qiladi. Ular turli kommunikativ va semantik vazifalarni bajaradi.

Masalan:

حفظك الله — Hafizakalloh — Alloh sizni asrasin.

Mazkur ibora duo, ezgu tilak va himoya istagini ifodalaydi. O‘zbek tilidagi “Alloh asrasin”, “Xudo asrasin”, “Alloh panohida saqlasin” kabi birliklar unga semantik jihatdan yaqin turadi.

رعاك الله — Alloh sizni o‘z panohida asrasin.

Bu ibora ham suhbatdoshga nisbatan ezgu tilak bildirish uchun ishlatiladi. Xayrlashish vaziyatida o‘zbek tilida “Allohga omonat”, “Alloh panohida bo‘ling” kabi birliklarning qo‘llanishi kuzatiladi.

Arab va o‘zbek tillarida xavotir yoki noxush holat yuz berishidan qo‘rqishni bildiruvchi diniy iboralar ham mavjud:

أعوذ بالله — Allohdan panoh so‘rayman.

O‘zbek nutqida unga vaziyatga qarab “Alloh saqlasin”, “Xudo asrasin”, “Alloh panoh bersin” kabi birliklar yaqin kelishi mumkin.

Shu jihatdan “Alloh” komponentli frazeologizmlarni semantik xususiyatlariga ko‘ra duo va tilak, shukronalik, panoh so‘rash, umid, qo‘rquv va xavotir, ogohlantirish kabi guruhlariga ajratib o‘rganish mumkin.

Arab xalqining nutq madaniyatida ezgu tilak va duo mazmunidagi frazeologik birliklar keng tarqalgan. Ularning aksariyati o‘zbek tilida ham mazmunan yaqin birliklarga ega.

Masalan:

بارك الله لكما — Alloh ikkingizga baraka bersin.

Ushbu ibora nikoh, oila qurish yoki boshqa xayrli voqealar munosabati bilan bildiriladigan ezgu tilak mazmunini anglatadi. O‘zbek tilida “Alloh baraka bersin”, “Alloh baxtingizni bersin”, “Alloh muborak qilsin” kabi iboralar muayyan nutqiy vaziyatlarda unga yaqin mazmun kasb etadi.

وفقك الله — Alloh muvaffaqiyat bersin.

Mazkur ibora biror ishni boshlayotgan yoki maqsad sari intilayotgan insonga omad va muvaffaqiyat tilash uchun ishlatiladi. O‘zbek tilidagi “Alloh ishlaringizga rivoj bersin”, “Omadingizni bersin”, “Alloh muvaffaq qilsin” kabi birliklar shunga yaqin pragmatik vazifani bajaradi.

Diniy frazeologizmlarning bunday shakllari xalqning insonlararo munosabatlarida ezgulik, hamjihatlik va yaxshilik tilash qadriyatlarining muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Arab tilidagi diniy frazeologizmlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda eng muhim masalalardan biri semantik ekvivalentlikni ta'minlashdir. Har ikki xalqning islomiy madaniyat bilan tarixiy bog'liqligi ayrim birliklarning juda yaqin shakl va mazmunda qo'llanishiga imkon yaratgan. Biroq barcha diniy frazeologizmlar ham to'liq ekvivalentga ega emas.

Birinchi muammo — **so'zma-so'z tarjima** masalasidir. Frazeologik birlikning tarkibidagi har bir so'zni alohida tarjima qilish ba'zan umumiy mazmunning buzilishiga olib keladi. Chunki frazeologizm yaxlit semantik birlik sifatida anglanishi lozim.

Ikkinchi muammo — **diniy istilohlarning ekvivalentini tanlash** bilan bog'liq. "Alloh", "iymon", "taqvo", "baraka", "tavakkul", "shukr" kabi tushunchalar muayyan diniy-konseptual mazmunga ega. Ularni tarjima qilishda oddiy lug'aviy muqobil har doim ham asl birlikning mazmunini to'liq ifodalamasligi mumkin.

Uchinchi muammo — **lingvomadaniy tafovut**. Bir xalq uchun tabiiy va tushunarli bo'lgan ibora boshqa til vakiliga g'ayritabiiy yoki tushunarsiz tuyulishi mumkin. Tarjimon bunda ikki tilning grammatik tizimini bilish bilan cheklanmay, ikki xalqning diniy tasavvurlari, urf-odatlar va nutqiy etiketidan ham xabardor bo'lishi kerak.

To'rtinchi muammo — **kontekst va pragmatik ma'noni saqlash**dir. Masalan, "Alloh asrasin" iborasi bir vaziyatda duo sifatida, boshqa vaziyatda xavotir, hayrat yoki muayyan hodisani qat'iy istamaslik ma'nosida ishlatilishi mumkin. Shuning uchun uning arabcha yoki o'zbekcha muqobilini belgilashda faqat lug'aviy ma'noga tayanish yetarli emas.

Diniy frazeologik birliklarni tarjima qilishda bir necha usuldan foydalanish mumkin. Birinchi usul — **to'liq frazeologik ekvivalent orqali tarjima qilish**. Bunda manba va tarjima tillarida shakl hamda mazmun jihatidan bir-biriga yaqin birlik mavjud bo'ladi. Masalan:

إن شاء الله — **Inshaalloh**.

الحمد لله — **Alhamdulillah / Allohga shukr**.

Ikkinchi usul — **frazeologik analogdan foydalanish**. Bunda ikki tildagi birliklarning shakli farq qilishi mumkin, biroq ularning kommunikativ maqsadi va umumiy mazmuni bir-biriga yaqin bo'ladi.

Uchinchi usul — **izohli tarjima**. Agar diniy frazeologizmning tarjima tilida aniq muqobili bo'lmasa, uning mazmunini qisqa izoh orqali ifodalash maqsadga muvofiq. Bu, ayniqsa, o'ziga xos shar'iy yoki tarixiy-madaniy mazmun kasb etgan birliklarni tarjima qilishda muhimdir.

To‘rtinchi usul — **transliteratsiya va izohni birgalikda qo‘llash**. “Inshaalloh”, “mashaalloh”, “alhamdulillah” kabi diniy birliklar o‘zbek tilida allaqachon keng qo‘llanilayotganligi sababli ularni asl shakliga yaqin holda berish mumkin. Ilmiy yoki o‘quv matnida esa zaruratga ko‘ra ularning ma’nosini izohlash maqsadga muvofiq.

Demak, diniy frazeologizmlarni tarjima qilishda yagona universal usul mavjud emas. Tarjima strategiyasi frazeologizmning semantik tuzilishi, kontekst, matn turi, adresat va kommunikativ vazifaga qarab tanlanishi lozim.

Arab va o‘zbek xalqlarining tili turli til oilalariga mansub bo‘lishiga qaramay, diniy frazeologik qatlamda sezilarli mushtaraklik mavjud. Buning muhim omillaridan biri islom dini va u bilan bog‘liq diniy-madaniy qadriyatlarning o‘zbek xalqining ma’naviy hayotiga uzoq tarixiy davr davomida ta’sir ko‘rsatganligidir.

Natijada “Alloh asrasin”, “Allohga shukr”, “Alloh xohlasa”, “Alloh baraka bersin”, “Alloh rozi bo‘lsin”, “Alloh bilguvchidir” singari birliklar o‘zbek tilining kundalik nutqiga chuqur singib ketgan. Bunday iboralar bir vaqtning o‘zida diniy e’tiqod, milliy nutq odobi va insonlararo munosabatni ifodalaydi.

Shu bilan birga, ikki til o‘rtasidagi umumiylik barcha birliklarni aynan bir xil deb baholashga asos bo‘la olmaydi. Arab tilida diniy frazeologizmning qo‘llanish doirasi, uslubiy bo‘yog‘i yoki pragmatik vazifasi o‘zbek tilidagi tashqi jihatdan o‘xshash birlikdan farq qilishi mumkin. Ana shu farqlar qiyosiy frazeologiya va tarjimashunoslik uchun alohida tadqiqot obyektni tashkil etadi.

Xulosa. Arab va o‘zbek tillaridagi diniy frazeologik birliklar har ikki xalqning ma’naviy dunyoqarashi, diniy e’tiqodi, axloqiy qadriyatlari va nutq madaniyatini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy vositalardan hisoblanadi. Ayniqsa, Allohga murojaat, shukronalik, duo, baraka tilash, panoh so‘rash, tavakkul, xavotir va ezgu tilaklarni ifodalovchi frazeologizmlar ikki tilning diniy frazeologik qatlamida muhim o‘rin tutadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, arab va o‘zbek tillaridagi ayrim diniy frazeologik birliklar semantik hamda pragmatik jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lsa, boshqa birliklarda shakliy va lingvomadaniy farqlar mavjud. Shu sababli ularni tarjima qilishda so‘zma-so‘z yondashuv har doim ham kutilgan natijani bermaydi.

Arab tilidagi diniy frazeologizmlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda tarjimon arab va o‘zbek tillarining leksik-semantik va frazeologik xususiyatlarini chuqur bilishi, diniy istilohlarning mazmunini to‘g‘ri anglashi, kontekstni hisobga olishi hamda ikki xalqning lingvomadaniy xususiyatlaridan xabardor bo‘lishi zarur. Tarjimada asl birlikning faqat lug‘aviy mazmunini emas, balki uning pragmatik vazifasi, hissiy-ekspressiv bo‘yog‘i va diniy-madaniy mohiyatini ham imkon qadar saqlash muhimdir.

Shunday qilib, diniy frazeologizmlarni o'rganish tilshunoslik va tarjimashunoslik doirasidagi masala bo'lish bilan cheklanmaydi. U arab va o'zbek xalqlarining diniy tafakkuri, milliy qadriyatlari va madaniyatlararo mushtarakligini chuqurroq anglash imkonini beradigan muhim lingvomadaniy tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. **Tafsiri Hilol**. – Toshkent: Hilol-Nashr.
2. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. **Hadis va Hayot**. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2021.
3. Imom al-Buxoriy. **Sahih al-Buxoriy**.
4. Tojiboyev I. **Tarjima nazariyasi va amaliyoti**. – Namangan, 2018.
5. Rahimov G'. **Tarjima nazariyasi va amaliyoti**. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016.
6. **Qur'oni Karim va o'zbek tilidagi ma'nolari tarjimasi**. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2017.